

Ю. А. АРЭШКА

(г. Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны)

РАМАН Э. АЖЭШКІ “НАД НЁМАНАМ” ЯК ГІМН ПРАЦЫ

У артыкуле прааналізаваны раман Э. Ажэшкі “Над Нёманам” як шматпланавая карціна жыцця беларускага народа канца 19 ст. Даводзіцца вера пісьменніцы ў высокую місію чалавека ў вырашэнні гістарычнага лёсу краіны. Выяўлена стаўленне аўтаркі да працы, як да натуральнага абавязку чалавека, што дае яму пачуццё асэнсаванасці існавання і што пацвярджаецца лёсамі герояў рамана.

Раман “Над Нёманам” быў напісаны з нагоды дваццаць пятай гадавіны студзенскага паўстання 1863 года, у якім прымала актыўны ўдзел і Эліза Ажэшка. Яна бачыла, што глыбокая прорва падзяляе два пласты грамадства: заможных і немаёмных, працоўных і тых, хто карыстаецца вынікамі іх працы; але за 25 гадоў гэтае раздзяленне не змянілася, а толькі працягвала паглыбляцца. Эліза Ажэшка “пазбегла духоўнага крызісу, дзякуючы веры ў «выра-тавальную мудрасць» чалавека з народа. Разуеючы, што па-чалавечы жыццё нельга ў гэтым свеце зла, яна пачынае пошукі і сцвярджае ідэал асобы” [1, с. 156].

На першы план у рамане выступаюць панскі маёнтак Карчынскіх і вёска Багатыровічаў. Што да працы, то тут менавіта яна з’яўляецца крытэрыем, дзякуючы якому вызначаецца прыналежнасць герояў твора да таго ці іншага свету. Пісьменніца цікавіла праблема адносін паміж “адукаваным класам” і народнымі нізамі грамадства, таму “тэму барацьбы двух светаў, дзвюх ідэалогій, шляхецкай і дэмакратычнай, Эліза Ажэшка раскрывае ў рамане як тэму вялікай сацыяльнай вастрыні” [1, с. 163].

Да “адукаванага класа” пісьменніца адносіць тых, хто вядзе бяздзейнае існаванне. Пра кожнага з такіх герояў твора яна гаворыць з непрыкрытай іроніяй, асуджэннем і шкадаваннем. На думку Элізы Ажэшкі, толькі бяздзейнасць прыводзіць шэраг герояў да маральнай і нават фізічнай непаўнавагаснасці.

Бацька галоўнай гераіні твора Юстыны з’яўляецца адным з такіх герояў. Ён жыве ў маёнтку Карчынскага, але з’яўляецца ў доме прыдворным блазнам, які амаль кожны дзень забаўляе гасцей гульнёй на скрыпцы. Адзінае, што турбуе яго – своечасова паабедаць.

Эмілія Карчынская – жонка ўладальніка маёнтка – капрызлівая эгаістка, якая глыбока пакутуе па прычыне таго, што жыве сумна і бессэнсоўна, а муж яе настолькі заняты працай, што нават не хоча чытаць з ёй вершы: “Я не забочусь о сытном обеде, но хочу чувствовать вокруг себя хоть немного поэзии, красоты, искусства... А где же я могу здесь найти всё это? Я жажду смены впечатлений... я не могу быть стоячею водой, моя душа требует молний, которые озаряли бы её. Мне нужно прежде всего, чтобы кто-нибудь разделял со мной мои чувства. <...> Живу в глуши... скрытая от всего света непроходимыми лесами... никого не вижу” [2, с. 47]. Эмілія, зрабіўшы з сваёй жаночасці культ, жыве ў замкнёнай прасторы, пераходзячы з ложка на кушэтку і з кушэтки на ложак, яна не бачыць высакароднай прыгажосці навакольнай прыроды, не ведае і не хоча ведаць, што адбываецца за межамі яе штучнага свету, двух любімых пакояў, якія абстаўлены любімымі рэчамі.

Зыгмунт Карчынскі – мастак, які сумуе з-за адсутнасці яркіх уражанняў і гэтым тлумачыць тое, што ў ім гіне мастацкі геній. Разам з тым ён пагарджае памяццю свайго загінуўшага бацькі-паўстанца, які любіў і паважаў просты народ. Нават словы маці не ажыўляюць у сыне тую ідэю і пачуццё, у імя якіх загінуў яго бацька: “Вспомни историю жизни твоего отца; ты хорошо её знаешь. Разве ты не можешь почерпнуть силу, мужество, величие духа из того же источника, из которого черпал он? Твой отец, Зыгмунт, кроме всего другого, любил народ, тот самый народ, среди которого живёшь и ты, он умел жить с ним, понимать его, утешать, просвещать...”

Вдруг она умолкла. В сумраке, который уже начинал наполнять комнату, она услышала насмешливый и презрительный голос, который произнёс только одно слово:

– Скот!” [2, с. 300].

Эліза Ажэшка па-майстэрску будуе сюжэт, у якім поўнасьцю раскрывае маральную і сацыяльную нікчэмнасьць прадстаўніка польскай арыстакратыі. Пісьменніцу хваляваў той факт, што традыцыі паўстанцкага патрыятызму застаюцца чужымі значнай частцы новага пакаленьня, адукаванай моладзі з пануючых слаёў грамадства. У рамане Э. Ажэшка ўздымае праблему грамадзянскай адукацыі і падае сумныя наступствы кансерватыўнага выхаваньня. Такім жа паўстае перад намі і Зыгмунт, сын героя-паўстанца, выхаваны ў адрыве ад нацыянальнай глебы, па-за стасункамі з простымі людзьмі, таму і справа бацькі не нясе для яго ніякага сэнсу. Зыгмунт вырас самаўлюбёным эгаістам і касмапалітам, які пагарджае ўсім родным.

Яшчэ адным багатым памешчыкам у рамане выступае арыстакрат Ружыц, які, праматаўшы мільённае багацце, становіцца марфіністам. Цягу да морфія ён таксама тлумачыць нудой і адсутнасьцю яркіх уражаньняў.

Эліза Ажэшка асуджае вышэй адзначаны лад жыцця; на думку пісьменніцы, беспрацоўе становіцца прычынай маральных хвароб і бяздумнага існаваньня. Аўтарка маюць прадстаўнікоў “вышэйшага” класа ў большасці выпадкаў як людзей, якія адышлі ад нацыянальнай справы і здрацілі ёй. Можна зрабіць выснову, што нізкапаклонства перад багаццем і знатнасьцю, адсутнасьць шчырых і высокіх пачуццяў, страта тых якасьцяў, якія даюць права называцца чалавекам, – такім ва ўяўленьні Э. Ажэшкі з’яўляецца заканамернае следства дармаедства.

Панскаму ўкладу жыцця пісьменніца супрацьпастаўляе сям’ю Багатыровічаў, якія здабываюць пражытак цяжкай працай. Аўтарка заўважае, што сяляне заўсёды вясёлыя, добрыя да людзей і таму адчуваюць сябе шчаслівымі і свабоднымі, ім няма часу на бескарысныя развагі пра сэнс жыцця, яны не пакутуюць ад адсутнасці уражаньняў, у іх няма ўяўных хвароб. На думку В. Гапавай, “Эліза Ажэшка бязлітасна раскрывае індывідуалізм польскай арыстакратыі, як з’яву сацыяльную. Сапраўднымі героямі аказваюцца людзі з народа або тыя, хто стаў бліжэй да народа і захававу вернасьць нацыянальна-вызваленчым традыцыям” [1, с. 164].

Жыхары Багатыровічаў, нашчадкі перасяленцаў з Польшчы, у мінулым дробныя шляхцічы, па спосабу жыцця і маёмаснаму становішчу ад сялян нічым не адрозніваюцца. Аднак яны і іх продкі не ведалі векавой прыгоннай няволі, якая даводзіла чалавека да становішча быдла. Яны захавалі пачуццё ўласнай годнасці, уменне шанаваць незалежнасьць і вынікі чалавечай працы, што пераўтварыла за стагоддзі некалі дзікі прынёманскі край. “Засцянкавай шляхце” Багатыровічам належыць вялікая роля ў гістарычнай будучыні, “яны носьбіты нацыянальнай самасвядомасці, духоўных і фізічных сіл нацыі” [1, с. 162], – заўважае В. Гапава.

Знаходзячыся на баку Багатыровічаў як роду аратых, Эліза Ажэшка ў рамане вылучае некалькі сімвалаў нацыянальна-вызваленчай барацьбы:

Па-першае, вялікая ўвага надаецца заснавальнікам роду Яну і Цэцыліі. Пра гісторыю першых уладальнікаў наднёманскай зямлі мы даведваемся пасля выпадковага знаёмства Юстыны, жыхаркі панскага маёнтка, з Янам і яго дзядзькам Анзэльмам, прадстаўнікамі народных нізоў грамадства. Апошнія і запрашаюць галоўную гераіню твора да помніка над магілай Яна і Цэцыліі, які з’яўляецца сімвалам сапраўднай народнасці.

Ян і Цэцылія “происхождением они были неравны: и в самом деле, он был загорелый, сильный, какие редко встречаются среди господ, а больше среди простоллюдинов, а в ней – шла ли она, стояла ли, молчала или говорила – сразу можно было признать знатную госпожу” [2, с. 109]. Яны прыйшлі з Польшчы і ўладкаваліся на пустэльным месцы на беразе Нёмана, “своим кровавым трудом расчистили большой кусок леса, засеяли его рожью и засадили разными растениями, построили себе дом, чистый, с печью, как следует” [2, с. 111]. Пісьменніца вялікую ўвагу надае таму факту, што заснавальнікі роду Багатыровічаў адкрылі гэтую зямлю менавіта працай і потам, а не мячом і крывёй; дзякуючы багатырскай мужнасці, гэты род і быў празваны Багатыровічамі, што пацвердзіў сам кароль польскі і вялікі князь літоўскі Зыгмунт II Аўгуст: “Сей род, идущий от человека простого звания, приравнивается к родовитой шляхте

и отныне может пользоваться всеми правами и преимуществами, рыцарскому сословию принадлежащими. Дарую вам дворянское достоинство и повелеваю именоваться Богатыровичами, а в гербе иметь голову зубра на жёлтом поле, ибо ваш прародитель первый победил зубра и преобразил его владения в это плодородное поле...” [2, с. 114]. Нягледзячы на ўказ караля, “нас лишили дворянского звания наших прадедов, и как крестьянами именуемся, так и живём” [2, с. 115].

Па-другое, Эліза Ажэшка не забывае і пра паўстанцкую магілу ў паднёманскім лесе, “кое-где поросшей лиловыми колокольчиками” [2, с. 196]. На нашу думку, аўтарка недарэмна засяроджвае нашу ўвагу на званочках, што з’яўляюцца сімвалам кахання, вернасці і падпарадкавання. Вяртаючыся да магілы, неабходна сказаць, што Эліза Ажэшка была ворагам эгаізму, баязлівасці і прыстасавальніцтва, таму і пакланенне традыцыі 1863 года не выклікае здзіўлення. Тут яскрава дэманструецца ідэя патрыятызму і нацыянальна-вызваленчай барацьбы. На словах В. Гапавай, “связь польской дэмакратычнай інтэлігенцыі з народам глыбока выражана ў вобразах Вітальда Карчынскага, загінуўшага ў паўстанні Андрэя Карчынскага, старога паўстанца Анзельма Багатыровіча. Гэтаму дэмакратычнаму лагеру супрацьпастаўлены лагер шляхецкай арыстакратыі, лагер індывідуалістаў-касмапалітаў, які пагарджае «сокам родная зямлі»” [1, с. 163]. Пасля знаёмства Юстыны з помнікамі нацыянальнай гісторыі, у ёй абуджаецца пачуццё ўласнай годнасці. Яна пачынае ўсведамляць, што каханне годнага чалавека можа быць шчасцем яе жыцця. Пры гэтым яна ведае, наколькі цяжкай з’яўляецца праца земляробаў, але не баіцца гэтага.

Пасёлак пакутуе ад малазямелля і ад недахопу асветы, не ў навіну тут і грубасць: “У нас нет ни пьянства, ни распутства, ни воровства. Хату хоть на целый день отворенной оставь, – никто щепки не унесёт. Но за каждый клочок земли один другому глаза повыцарапает, за малейшую обиду люди или дерутся, или друг друга в суд тянут” [2, с. 203]. Але ўсё ж такі ў маральным плане працаўнікі, па глыбокім перакананні Э. Ажэшкі, на галаву вышэй прывіляваных гультаёў, іх лад жыцця куды больш варты чалавека і значна бліжэй да здоровага паняцця аб шчасці, што і даказвае аўтарка раманам “Над Нёманам”. “Люди в грубой одежде, с почерневшими от солнца потными лицами, и всё же эти люди не были мрачными, потому что в вечернем воздухе то и дело раздавались взрывы жизнерадостного смеха женщин, юношей девушек и детей” [2, с. 102].

Паўстанцкая магіла сімвалізуе сабою патрыятычныя ідэі: любоў да народа, уменне служыць яму і пры гэтым быць зразумелым. Андрэй Карчынскі быў сваім, родным чалавекам сярод багатыровічаўскіх земляробаў, сябраваў з Ежы Багатыровічам; Эліза Ажэшка засяроджвае ўвагу на тым, што яны разам змагаліся ў 1863 годзе, разам загінулі і былі пахаваныя ў адной брацкай магіле. Але толькі просты народ шануе памяць паўстанцаў, памятаюць пра іх гераізм і беражліва захоўваюць іх магілы, таму менавіта яго аўтарка называе захавальнікамі нацыянальнага пачатку, а вась ні Ружыц, ні падобныя яму не думаюць пра народ і яго незалежнасць.

Адходзіць ад патрыятычнай справы, у якой сам удзельнічаў, калі быў маладым, і Бенедзікт Карчынскі. Ён жыве толькі клопатамі пра маёнтак, пра атрыманне даходаў, душыць у сабе ўспаміны пра дні маладосці, чарсцвее, парывае з высокімі ідэаламі, таму і для суседзяў з Багатыровічаў становіцца прыгнятальнікам.

Эліза Ажэшка ў рамане асуджала шляхту як паразытычны клас, але пры гэтым яна верыла ў збліжэнне дэмакратычнай шляхты з народам-сялянінам. Гэты пункт погляду аўтаркі яскрава даказвае вяселле селяніна Яна з шляхцянкай Юстынай. Эліза Ажэшка нездарма ўводзіць у раман і вобраз Вітальда Карчынскага, які з’яўляецца прадстаўніком дэмакратычнай інтэлігенцыі, сынам ўладальніка маёнтка пана Бенедзікта Карчынскага. Вітальд імкнецца да новага сумленнага жыцця. Ён даволі шмат часу праводзіць разам з Багатыровічамі, апрацоўвае зямлю сваімі рукамі, абмяркоўвае з імі праект пабудовы грамадскага млына або студняў, якія б знаходзіліся бліжэй да іх дамоў, каб не трэба было хадзіць з вёдрамі ў гару. Вітальд сябрае і з Юстынай, якая ўсё больш часу праводзіць з Багатыровічамі і іх суседзямі.

Праз вобраз Вітальда Карчынскага Э. Ажэшка дэманструе эвалюцыю не толькі маладога пакалення, але і шляхецкай маралі: “Опору для самых возвышенных мыслей и стремлений, которых достигло человечество за долгие века упорного труда, он (Вітальд Карчынскі – Ю. А.) видел в равенстве и братстве людей, в необходимости соединить в одну цепь отдельные звенья усилий, доселе разделённых жадностью, завистью, невежеством. Это и только это могло спасти человечество от кровавых страданий, которые родились на почве, вспаханной злобой и насилием, и лесом протянутых к небу рук взывали о мщении” [2, с. 349–350]. Вітальд паўстае супраць усталяваных законаў жыцця, супраць свайго бацькі, якога ён адначасова любіць, але і бязлітасна асуджае.

Напрыканцы твора сын размаўляе з бацькам пра народ: “Тяжело... страшно... страшно мне говорить с тобой так, отец. С одной стороны – ты, с другой – то, что для меня дороже тебя, дороже себя, дороже всего на свете. Да и не я один нахожусь в таком положении. Что заронило нам в сердце бесконечную любовь ко всему малому и незащитному, к кротам, роющим в земле, – такую любовь, что мы готовы идти и идём в их тесные, тёмные норы, хотя бы это грозило нам неминуемой гибелью? Что не даёт нам возможности вести спокойную, праздную жизнь среди роскоши и удовольствий, что заставляет нас бежать, спасать, утешать, учить, будить и воскрешать? Что породило всё это? Движение нашего века? Взволнованное море человеческой мысли, по которому мы блуждаем в утлой ладье? Или другое море – человеческих страданий, которое заливают нам сердце, рано открывает глаза на всё живущее и пробуждает в нас бесконечное сочувствие ко всем страждущим? Но это сочувствие, эти святые для нас идеи вместе с кровью кипят в наших жилах, управляют нашим мозгом, бьются в такт с нашим сердцем. Они рождают наши трагедии. В них наша жизнь и наша надежда. Какая надежда? Но ты, отец, запрещаешь называть её... Здесь нельзя упомянуть ни одного священного имени, чтобы оно не привело за собой бледного призрака позорного страха.

Этот вечный страх, эта осторожность рабов, которых пугает даже звон собственных цепей, это равнодушие ко всему, что не сулит материальных выгод, это отсутствие любви к земле и людям...” [2, с. 352] Вітальд засяроджае ўвагу на служэнні народу, а таму яго не пакідае надзея на вызваленне народа з ланцугоў самаўладства.

Вітальд імкнуўся высвятліць, чаму бацька сам у 1863 годзе змагаўся разам з народам, ніколі не забараняў сыну мець зносіны з Багатыровічамі, а зараз называе сялян “быдлам” і імкнецца адабраць у іх апошні казалак зямлі. Пасля напружанага дыялогу з бацькам, Вітальд прыходзіць да высновы, што ўсё атрымалася “оттого, что он не мог жить так, как хотел; оттого, что в нём угасло и это желание жить по-иному; оттого, что потом над раскрытой книгой его начинало клонить ко сну; оттого, что постоянные столкновения и ссоры с людьми заставили его сторониться их; оттого, что сначала он перестал замечать, а потом и понимать отдалённые пути и стремления, волнующие мир, – в нём что-то долго рыдало” [2, с. 355]. Пад уплывам мас, багатага асяроддзя Бенедзікт Карчынскі перастаў разумець, што было патрэбна асабіста яму, таму ён і трымаўся за зямлю, аб якой усе вакол гучна і ўпэўнена крычалі.

Дзякуючы актыўным намаганням Вітальда, у вобразе якога пісьменніца здолела абагуліць лепшыя рысы новага пакалення дэмакратычнай інтэлігенцыі, Бенедзікт Карчынскі прызнае сваю неправату і прыходзіць да Багатыровічаў, да тых, каго называў “мужыкамі”, з якімі на працягу жыцця судзіўся за зямлю: “Пан Бенедикт, однако, смотрел не на него (Яна – Ю. А.), а на Анзельма, который, стоя под навесом резного крылечка, медленно снимал с головы высокую баранью шапку.

Глаза этих людей наконец встретились. Они долго молчали. Тогда пан Корчинский, положив руку на голову Яна, спросил:

– Сын Ежи?

Анзельм выпрямился и обнажил голову. Всё его лицо с сетью мелких морщин словно сразу озарилось каким-то ярким светом. Он указал рукой на занёманский бор и, слегка заикаясь, ответил:

– Того са... самого, который покоится в одной могиле с вашим братом!” [2, с. 382].

У гэтае прымірэнне пісьменніца ўклала вялікі сэнс. Фіналам рамана пісьменніца здолела вырашыць асноўны канфлікт твора шляхам класавай гармоніі, дэмакратызацыі грамадства.

Але, на думку даследчыкаў творчасці Элізы Ажэшкі, такое аб'яднанне шляхты з народамі з'яўляецца толькі кампрамісам пісьменніцы, а не рашэннем праблемы сацыяльнай роўнасці.

Такім чынам, для Элізы Ажэшкі быў вельмі важным гуманістычны пачатак у раманах "Над Нёманам". Пісьменніца заўважыла ў грамадстве паспяванне сіл, якія адмаўляюць буржуазна-памешчыцкае прыстасавальніцтва, баязлівасць, дармаедства і якія рвуцца да працы на карысць усяго народа. Менавіта гэтыя палажэнні ўвасаблялі для аўтаркі будучыню гарача любімай радзімы.

Спіс літаратуры

- 1 Гапава, В. І. Эліза Ажэшка : жыццё і творчасць / В. І. Гапава. – Мінск : Беларусь, 1969. – 232 с.
- 2 Ожешко, Э. Над Нёманом / Э. Ожешко. – Мінск : Нар. асвета, 1985. – 383 с.

УДК 821.161.3-31*Ю.Станкевіч:821.161.3-31*А.Глобус:159.942.5

К. В. НИЦЬЕЎСКАЯ
(г. Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны)

ФІЛАСОФСКАЕ АСЭНСАВАННЕ ФЭНОМЕНА СТРАХУ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПРОЗЕ

У артыкуле разглядаецца філасофскае асэнсаванне феномена страху на прыкладзе апавядання "Амарыліс" А. Глобуса і апавесці "Збіральнік страху" Ю. Станкевіча. Мэта даследавання – вызначэнне кола філасофскіх праблем, звязаных з феноменам страху, асаблівасцяў іх развіцця і падачы. Аўтар аналізуе выкарыстання праявамі прыёмаў, асноўных вобразы-сімвалы, колеравую гаму твораў, чаго дагэтуль у сучасным літаратуразнаўстве здзейснена не было. У ходзе даследавання атрыманы наступныя вынікі: у апавяданнях знайшлі адлюстраванне негатыўных тэндэнцый, наспейшыя ў сацыюме, аўтары выкарыстоўваюць цёмную колеравую палітру, вобразы-сімвалы (амарыліс, бібліятэка), элементы фантастычнага. У творах назіраецца проціпастаўленне ўяўнага і рэальнага, зварот да сферы падсвядомага.

Страх, будучы адным з асноўных унутраных станаў чалавека, не аднойчы становіўся прадметам увагі філосафаў. Так, М. Бярдзьеў пісаў, што гэтае пачуццё з'яўляецца своеасаблівым падмуркам для жыцця. Жорсткасць і гвалт у чалавечым грамадстве ёсць у той ці іншай ступені вынік страху, бо наступствам тэрору, як ні дзіўна, з'яўляецца страх не столькі ахвяр, колькі тых асоб, хто яго спараджае. Больш за тое, самыя страшныя, на думку філосафа, людзі – гэта асобы, апантаныя страхам, бо адмоўна афарбаваны эмацыянальны працэс не можа несці ў сабе нічога, акрамя разбурэння. Такім чынам, страх, паводле М. Бярдзьева, спараджаецца богапакінутасцю, прычым у гэтым выпадку як свет і чалавек пакінуты богам, так і бог пакінуты чалавекам: аддадзены на водкуп пачуццям разарванасці, раздзеленасці, адчужанасці, адзіноты [1].

Падобнае асэнсаванне страху характэрна для твораў многіх сучасных пісьменнікаў. Шэраг разбуральных з'яў і негатыўных сацыяльных тэндэнцый, адлюстраваных у тэкстах праз прызму адзіноты, закінутасці, страху, даволі разнастайны: гэта і ідэя выраджэння нацыі, і беспадстаўная жорсткасць сацыуму, і ўсё ўзрастаючая колькасць самагубстваў, і шмат іншых. Нярэдка ў такіх творах сустракаюцца фантастычныя элементы, а персанажы нагадваюць герояў авантурнага рамана. Вострая праблемнасць гэтых тэкстаў не адыходзіць на другі план, а ў спалучэнні з ужо пералічаным стварае найлепшыя ўмовы для пранікнення чытача ў падсвядомасць персанажа, дзе знаходзяцца карані любой фобіі і формы псіхопатыі.